

„PLATI ŽEMĖ“ VEDOSE IR BALTŲ TAUTOSAKOJE
(ved. *pr̥thivī* „plati“ & *kṣám-* „žemė“, *pr̥thivī* „plati“ & „žemė“ – lie. *plati žemė*, la. *plata zeme*)

DAINIUS RAZAUSKAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Esminiai žodžiai: idoeuropeistika, komparatyvistika, Indija–Lietuva, „Rigveda“, lietuvių bei latvių tautosaka, kosmogonija, plati žemė

Senovės indų „Rigvedoje“ aptinkami „plačios žemės“ bei „žemės plėtimo(si)“ vaizdiniai, dažniausiai pasitaikantys kosmogoniniuose kontekstuose. Jie išreiškiami skirtingais žodžiais, tačiau iš visų kalbinių išraiškų išsiskiria formulės *pr̥thivī* „plati“ & *kṣám-* „žemė“ bei *prath-* „plėsti“ & *kṣám* „žemė“, kuriose abu dėmenys etimologiškai tiksliai atitinka lietuvių formules *plati žemė* bei *plėsti žemę*, įvairiais pavidalais pasitaikančias tautosakoje, ypač mįslėse bei kosmogoninėse sakmėse. Šitoks sutapimas leidžia nukelti kalbamąjį vaizdinį į indoeuropiečių bendrybės laikus ir rekonstruoti prokalbės formulę **ǵhthem-* / **ǵhdhom-* „žemė“ & **plēt-* / **plōt-* / **plāt-* „plėsti(is); platus“. Iš to savo ruožtu bent iš dalies galima spręsti ir apie atitinkamų lietuvių (bei latvių) tautosakos kūrinių amžių.

Kilme giminiškose, bet erdvėje ir laike nutolusiose tradicijose, suprantama, ne viskas būtinai pakinta, ir kartais išlieka viena kita bendrybė – tarsi inkliuzas iš nebeatmenamų laikų. Tokios bendrybės, atsidūrusios jau pasikeitusioje, skirtingoje terpėje, šiaip jau savaime padeda geriau suvokti abi tradicijas, net kai palyginami vien bendri vaizdiniai. (Panašiai savas mintis žmogus gali dorai suprasti tik tuomet, kai pokalbyje su kitu išvysta jas kito akimis.) Tai nepamainomas, niekuomet neprarasiantis savo vertės *lyginamojo metodo* – ir iš jo plaukiančios komparatyvistikos apskritai – privalumas. Tačiau itin šis metodas vertingas tuomet, kai palyginami ne tik bendri dviem ar kelioms tradicijoms vaizdiniai, bet ir jų išraiškos forma, ypač tais atvejais, kai ta forma – kaip antai giminiški žodžiai ir juolab giminiškų žodžių junginiai (mikrotekstai) – įgalina, pasitelkiant lyginamosios kalbotyros laimėjimus, rekonstruoti atitinkamus prokalbės provaizdžius (mikrotekstus) ir, vadinas, palyginamus abiejų ar kelių tradicijų vaizdinius savo ruožtu nukelti į atitinkamo amžiaus „pro-tradiciją“, dviejų ar kelių nutolusių tradicijų bendrą šaltinį.

Šiuo atveju bus palyginamas, viena vertus, senovės indų šventųjų giesmių sąvadas „Rigveda“, sudarytas ir kanonizuotas ne vėliau II tūkstantmečio pr. Kr. pirmosios pusės, nors sudarytas, žinoma, jau iš ilgus amžius prieš tai gyvavusių atskirų giesmių, ir, kita vertus, lietuvių bei latvių (rytų baltų) tautosaka, pradėta užrašinėti tik pastaraisiais šimtmečiais (mįslės kiek anksčiau, sakmės vėliau). Palyginimo objektas – „plačios žemės“ vaizdinys bei jo kalbinė išraiška „Rigvedoje“ ir lietuvių bei latvių mįslėse, sakmėse apie pasaulio sukūrimą.

Atskirai imant, „plačios žemės“ vaizdinys nėra naujiena nei „Rigvedoje“ (į jį dėmesį atkreipti tyrinėtojus privertė jau vienas iš žemės pavadinimų, *pr̥th(i)vī*, kuris kartu yra būvdardis reikšme ‘plati’ ir apie kurį kaip tik bus kalbama), nei lietuvių bei latvių tautosakoje (neabejoju, kad daugeliui tautosakininkų gerai girdėta, jog žemė yra *plati*, nors man nežinomas nė vienas darbas, kur tai būtų nagrinėjama specialiai). Atskirai imant, tai atrodo lyg ir neverta dėmesio. Tačiau suvokus, jog vedų *pr̥thivī* & *ḷśám-* (vienaskaitos vardininko *pr̥thivī ḷśáḥ*) ir lietuvių *plati žemė* yra viena ir ta pati iš prokalbės paveldėta formulė, negana to, pasirodanti atitinkamuose pasaulio sukūrimo (žemės išplėtimo) kontekstuose, prieš akis ima vertis svaiginanti amžių gelmė ir atsiskleidžia gili, iškalbinga šio vaizdinio ir jo kalbinės išraiškos prasmė, įgalinanti, viena vertus, numanyti tuos archajiškus „pro-tautosakos“ kontekstus, iš kurių ji pateko į senovės indų „Rigvedą“, o, antra vertus, tą istorinę gelmę bei ritualinę praeitį, kurią ji mena lietuvių bei latvių tautosakoje.

Pagal išgales akivaizdžiai tai parodyti ir yra šio straipsnio uždavinys.

Vedose ir seniausioje iš jų, „Rigvedoje“, esama tokio vaizdinio kaip „plati žemė“, kuris čia išreiškiamas keliais skirtingais būdais, įvairuojant tiek žemės pavadinimams, tiek jos platomą žymintiems būvdardžiams. Pavyzdžiui, žemės pavadinimus *bhū́mi-* (*bhū́mī*) arba *ḷśám-* jungiant su būvdardžiu *urú-* „platus, erdvus“, mot. g. *urvī-*:

I.159.2: *surētasā pītārā b h ū m a cakratur ur ú prajāyā* „(du) geros sėklos gimdytoju ž e m ė sukūrė p l a č i ą palikuonims“;

VI.17.7 griausmavaldis dievas Indra *paprātha ḷśā m máhi dāṅso ʌ r v ī m* „išplėtė ž e m ė – didis stebuklas! – p l a č i ą“;

VI.47.20: *agavyū́ti ḷśētram āganma devā ur v ī satī b h ū m i r añhūraṅābhūt* „laukuos be kaimenių mes atsидūrėme, dievai. Nors p l a t i yra ž e m ė, ji pasidarė (mums) siaura“¹ ir pan.

Mums šįsyk svarbiausias bus žemė epitetas, būvdardis mot. g. *pr̥th(i)vī* „plati“ (atitinkantis vyr. g. būvdardį *pr̥thú-* „platus“)²:

I.67.5: *ajó ná ḷśā m dādhāra pr̥th i v ī m* „tarsi Negimusiai jis ž e m ė neša p l a č i ą“;

I.102.2 ir III.8.8: *dyāvā ḷśā m ā pr̥th i v ī* „danguš-ž e m ė p l a t i“;

V.85.4: *unā́tti b h ū m i m pr̥th i v ī m utā dyā́m yadā dugdhām vāruṅo vāṣṭy ā́d īt* „jis laisto ž e m ė p l a č i ą, dangų, kai melžto pieno Vārūna panūsta“;

VI.51.11: *té ná́ndraḥ pr̥th i v ī ḷśā m a vardhan pūṣā bhāgo áditih* „te Indra p l a č i ą ž e m ė užaugina, Pušanas, Bhaga, Aditė“;

X.65.4 visi dievai *dyāvā b h ū m ī pr̥th i v ī m skambhur ójasā* „danguš-ž e m ė p l a č i ą parėmė (savo) galybe“;

„Rigvedos“ vertėja į rusų kalbą, bene nuodugniausio ir išsamiausio vertimo į Europos kalbas autorė T. Jelizarenkova, beje, kitąsyk *pr̥thivī* laiko daiktavardžiu – žemės pavadinimu, kito tame pat sakinyje pavartoto žemės pavadinimo sinonimu, minėtas

vietas versdama: I.102.2: *Небо-и-Земля, земной простор* „dangus-žemė, žemės platybė“; III.8.8: *Небо-Земля, Земля* „dangus-žemė, žemė“; V.85.4: *орошает почву, землю* „laisto dirvą, žemę“; X.65.4: *Небо-и-Землю, землю* „dangu-žemę, žemę“³.

Ir tikrai, *pr̥thivī* „Rigvedoje“ yra ne tik mot. g. būdvardis reikšme „plati“, bet ir mot. g. daiktavardis reikšme „žemė“, ir net kur kas dažniau, juolab kituose, vėlesniuose vedų tradicijos tekstuose⁴. Pateiksime vos kelis pavyzdžius iš „Rigvedos“, kuriuose, šitaip žymint žemę, vis dėlto kitu daiktavardžiu papildomai dar pabrėžiamas jos platumas, erdvumas:

I.131.1: *mahī pr̥thivī vārimabhir...* „didžioji ž e m ė (visomis savo) p l a t y b ė m i s“, arba „erdvėmis“;

IV.54.4: *pr̥thivyā vārimann...* „ž e m ė s p l a t y b e i“, arba „erdvei“;

VI.47.4 apie Indrą: *ayān sá yó v a r i m ā ṅ a m p r̥ t h i v y ā v a r ṣ m ā ṅ a m d i v o á k ṣ ṇ o d a y ā n s á ḥ* „Jisai tas, kuris p l a t y b ė ž e m ė s, aukštybę dangaus sukūrė, jisai tas“⁵.

Taigi sąvoka „žemė“ išreiškiamą per ypatybę „plati“, kitaip sakant, šis žemės pavadinimas tiesiog remiasi jos ypatybe „plati“.

Vertas dėmesio atvejis, kai viename sakinyje pavartojamas ir daiktavardis *pr̥thivī* „žemė“ su būdvardžiu *urvī* „plati“, ir vyr. g. būdvardis *pr̥thú* „platus“, kuris tad savo reikšme yra *urvī* sinonimas, o savo šaknimi – *pr̥thivī* atitikmuo:

VII.36.1: *vī sánunā p r̥ t h i v ī s a s r a u r v ī p r̥ t h ú p r á t i k a m á d h y é d h e a g n i ḥ* „(savo) viršum ž e m ė p a s k l i d o p l a t i, p l a č i a m p a v i r š i u j e i š i ž i e b ė u g n i s“⁶.

Kitąsyk žodis vėlgi akivaizdžiai yra žemę žymintis daiktavardis ir eina dviskaita kartu su dangumi, ir tąsyk jiedu abu yra plačiu – arba, tiksliau, kadangi dviskaita formaliai yra moteriškosios giminės, – abidvi plati:

I.61.8: Indra *pári dyāvā p r̥ t h i v ī j a b h r a u r v ī* „dangu-ž e m ė a p ž i o j o, (abidvi) p l a t i“;

IV.56.3: *yá imé dyāvā p r̥ t h i v ī j a j ā n a u r v ī g a b h ī r e r á j a s ī* „kas pagimdė šiodvi dangu-ž e m ė, (abidvi) p l a t i, gili erdvi“;

X.93.1: *máhi dyāvā p r̥ t h i v ī b h ū t a m u r v ī* „didžiosios dangau-ž e m e, būkite plačios“, tiksliau dviskaita „būkit (abidvi) p l a t i“⁷.

Ypač iškalbingi du posmai, kuriuose žodis *pr̥th(i)vī* pavartotas po du kartus, iš kurių vieną – tai aiškiai būdvardis reikšme „plati“, o antrą – daiktavardis reikšme „žemė“ (vėlgi dviskaitoje su dangumi):

VI.70.1: *...urvī p r̥ t h i v ī m a d h u d ū g h e s u p é s a s ā d y ā v ā p r̥ t h i v ī* „(abidvi) erdvi, p l a t i, medumi milžtanti, puikiai papuošti dangus-ž e m ė“;

VI.70.4: *ghṛtēna dyāvā p r̥ t h i v ī a b h ī v r t e... u r v ī p r̥ t h i v ī* „lajum dangus-ž e m ė a p s u p t i... (abidvi) erdvi, p l a t i“ (arba tiesiog abidvi „plati, plati“, nes pagrečiu eina sinonimai)⁸.

Statiškas „plačios žemės“ vaizdinys savo ruožtu yra susijęs su dinaminiumi „žemės plėtimu(si)“, dažniausiai atliekamu Indros, kaip iš dalies jau galėjome numanyti (plg.

minėtus VI.51.11: „Te Indra plačią žemę u ž a u g i n a...“; VI.47.4: „Jisai tas, kuris platybę žemės, aukštybę dangaus s u k ū r è...“). Dažniausiai tokiu atveju vartojamas veiksmožodis *prath-* „plėsti(s)“, tas pats, iš kurio (atstovaujančio pilnam šaknies balsio kaitos laipsniui) kaip tik ir yra padaryti (nulinio šaknies balsio kaitos laipsnio) būdvardžiai vyr. g. *pr̥thú-* „platus“ ir mot. g. *pr̥thivī* „plati“, o kartu, vadinas, ir daiktavardis *pr̥thivī* „žemė“ (MrhKEWA II, 333–334, 362–363; MrhEWA II, 161–162, 178). Vienas pavyzdžių – jau minėtas minėtas VI.17.7, kur Indra *papr̥thā kṣām... uryvīm* „išplėtė žemę... plačią“; jį dar turėsime progą prisiminti. Be to, žemė tokiais atvejais neretai kaip tik įvardijama žodžiu *pr̥thivī*. Pavyzdžiui:

I.103.2 apie Indrą kosmogonijos kontekste: *sá dhārayat pr̥thivīm pa pr̥thā ca vājreṇa hatvā nīr apāh sa sarja / āhann āhim...* „jis suturėjo ž e m ę ir i š p l è t è. Vadžra nudobęs (Vritrą), paleido lietis vandenį. / Nudobė angį“;

II.15.2 vėl apie Indrą: *sá dhārayad pr̥thivīm pa pr̥thā ca* „jis suturėjo ž e m ę ir i š p l è t è“;

VI.72.2: *īndrasoma... apr̥thā tam pr̥thivīm mātāraṁ ví* „o Indra-Soma... judu i š p l è t è t e ž e m ę motiną“;

VIII.89.5 apie Indrą: *tāt pr̥thivīm apr̥thā ya s, tād astabhñā utá dyām* „štai ž e m ę i š p l è t e i, štai parėmei net dangų“;

X.62.3: *yá r̥tēna sūryam ārohayan divy apr̥thā ya n pr̥thivīm mātāra m ví* „(jūs), kurie ritimais saulę iškėlėt į dangų, (jūs) i š p l è t è t e ž e m ę motiną“;

X.82.1: *yadéd antā ádadṛhanta pūrva ád íd dyāvā pr̥thivī apr̥thetām* „kai tik ribos sutvirtėjo pirmapradės, kaipmat dangus-ž e m è i š s i p l è t è“, arba „išplito“⁹.

Vadinas, turime ne tik statinį „plačios žemės“ vaizdinį, bet ir dinaminį „žemės plėtimo(si)“ vaizdinį, kuriame žemė ir jos plėtimasis būdingai išreiškiami tos pat šaknies daiktavardžiu ir veiksmožodžiu.

Šiek tiek išsiskiria pavyzdžiai, kuriuose vietoj žemės pavadinimo mot. g. *pr̥thivī* pavartotas šio žodžio vedinys, – pirmajame kaip būdvardis *pār̥thiva-* „žemiškas, žemės“:

V.87.7: *dīrghám pr̥thú pa pr̥the sádma p̥r̥thivā m...* „ilgas, p l a - t u s i š s i p l è t è ž e m è s sostas“;

antrajame kaip niekatrosios giminės daiktavardis *pār̥thivan*, maždaug „žemės plotas“ (vok. vns. „Raum der Erde, irdischer Raum“: Grassmann 1872, 807; ang. dgs. „the regions of the earth“: Monier-Williams 1899, 621):

VIII.94.9 apie Marutus: *ā yé víśvā p̥r̥thivā ni pa pr̥thā n* „(jūs,) kurie visus ž e m è s p l o t u s i š p l è t è t e“¹⁰.

Pastarąjį pavyzdį mes dar turėsime progos prisiminti, o dabar dar keli dinaminio žemės plėtimo(si) pavyzdžiai, kur arba žemė pavadinama kitos šaknies sinonimu, arba kitos šaknies sinonimu įvardijamas pats jos plėtimasis:

I.62.5: *vi bhūmyā apr̥thaya indra s̥ānu* „žemės paviršių, Indra, išplėtei“;

I.72.9: *pr̥thivī ví tasthe* „žemė ištįso“;

VII.86.1 apie Varuną: *papr̥thac ca bhūma* „ir išplėtei žemė“;

VIII.3.6: *Índro mahná ródasī paprathac...* „Indra (savo) didybe abi pusi išplėtė“ (dviskaita „abi pusi“ = dangus ir žemė)¹¹ ir t.t.

„Plačios žemės“ vaizdinys šiaip jau būdingas daugeliui tradicijų: antai buriatų šamanų žemė ir dangus apibūdinami kaip „Neaprėpiama žemė motina“ ir „Aukštasis dangus tėvas“ (Потапов 1991, 251). Atitinkamai ust-kudinų žemė būdingai vadinama *улгэн дэлхэй* „plati žemė“ (Разаускас, Цивьян 2005, 224). „Piadoje“ bent keturis kartus (IV.182, VIII.150, XI.714 ir XXI.387) pavartota formulė *εὐρεῖα χθών* „plati žemė“ (Иванов 1980, 77)¹². Senovės skandinavų „Eiliuotoje“, arba „Poetinėje Edoje“ („Antroji giesmė apie Gudrūną“, 9-as posmas) aptinkame posakį *víð lǫnd yfir* „po plačiasias žemes“ (Топорова 1994, 68; PE, 286). Savo ruožtu „ž e m ė“ reiškiantys žodžiai s.isl. *fold*, s.ang. *folde*, saksų *folda*, armėnų *hoł*, taip pat „lauką“ reiškiantys vok. *Feld*, ang. *field*, ru. *поле* bei kt. remiasi ide. šaknimi **pelā-* / **plā-* „p l a t u s, išplėstas“ (Топорова 1994, 40; PkIEW, 805–806), ir būtent iš šios šaknies su formantu *-t-* yra sudaryta ide. šaknis (įvairiais kokybinės bei kiekybinės balsių kaitos laipsniais) **plēt-* / **plōt-* / **plāt-* „plėsti, plėstis; platus, išplėstas“, iš kurios kaip tik ir yra išriedėję vedų *pr̥th(i)v̥* bei *prath-*¹³ ir su kuria toliau dar turėsime reikalą.

Rusų tradicijoje „plačios žemės“ vaizdinys tiesiogiai iškyla minklėse, pavyzdžiui: *Что шире всех?* „Kas visų plačiausia“ = *земля* „žemė“ (МтрЗ, 71: № 1930); *Сколько до неба высоко, по земле широко, до мертвых далеко?* „Kiek aukštai ligi dangaus, [kiek] platu per žemę, [kiek] toli ligi mirusiųjų?“ (ХДВЗ, 85: Nr. 892; Даль II, 502)¹⁴. Taip pat pasakoje, kur caras klausia kareivio, o tas atsako: «...высоко ли небо от земли?» – «*Столь высоко, что там стукнет, а здесь слышно*». – «*А широка ли земля?*» – «*Вон там солнце всходит, а там заходит – столь широка!*» „...ar aukštai dangus nuo žemės?“ – ‘Taip aukštai, kad tenai trenkia, o čia girdėti.’ – ‘O ar plati žemė?’ – ‘Va ten saulė pateka, o ten nusileidžia – tokia plati!’“ (АФНРС III, 56: Nr. 326). Plati žemė čia, beje, priešpriešinama aukštam dangui, kaip jau matėme ir dar matysime daugelyje tradicijų. Tuo pabrėžiamas santykis tarp dangaus ir žemės kaip vertikalės ir horizontalės¹⁵.

Verta dėmesio ukrainiečių mįslė: *Мама широка, тато високий, син кручений, а невістка сліпа* „Мама p l a t i, tėtis aukštas, sūnus suktas, o nuotaka akla“ = *земля, небо, вода, ніч* „ž e m ė, dangus, vanduo, naktis“ (ДМНЗ, 29: Nr. 207)¹⁶. Žemė čia, beje, ne šiaip sau plati – tai plati žemė motina, priešpriešinama aukštam dangui tėvui, kaip jau matėme „Rigvedoje“ VI.72.2, buriatų šamanų ir netrukus pamatysime kur kas arčiau.

Itin išreikštos išties šio tipo mįslės baltų tradicijoje, ir čia jau laikas atsižvelgti ne tik į turinį, bet ir į formą. Antai latvių: *Augsts tēvs, p l a t a māte, traks dēls, akla meita* „Aukštas tėvas, plati motina, patrakęs sūnus, akla duktė“ = *debess, z e m e, vējš, nakts* „dangus, žemė, vējas, naktis“; *Augsts tēvs, p l a t a māte, skaista meita, traks znots* „Aukštas tėvas, plati motina, skaisti duktė, patrakęs žentas“ = *debess, z e m e, saule, vējš* „dangus, žemė, saulė, vējas“ (AnLTM, 107: Nr. 847.a, b); *P l a t a māte,*

augsts tēvs „Plati motina, aukštas tėvas“ = *debess un zeme* „dangus ir žemė“ (AnL-TM, 107: Nr. 851).

Čia iš esmės turime formulę *plata zeme* „plati žemė“, kurios pirmasis narys, t.y. būdvardis mot. g. *plata* „plati“ (vyr. g. *plats*), kartu su lie. *platūs*, *plati* (< baltų **platuī*: SmSEJL, 468), etimologiškai tiksliai atitinka vėdiškuosius *prthú-* „platus“ ir *prth(i)vī* „plati“ bei „žemė“ (< ide. **pl̥təuī*: MrhKEWA II, 334; arba, laringalinėje sistemoje, **pl̥th₂uīh₂*: MrhEWA II, 162–163; prie vyr.g. lie. *platūs* ir s.i. *prthú-*s, kaip ne mažiau tikslų atitikmenį, dar galima pridurti, pavyzdžiui, gr. *πλατύς*); savo ruožtu la. *zeme* „žemė“, kartu su lie. *žemė*, sl. **zemja* „žemė“ ir kt., etimologiškai atitinka minėtąjį vedų *kṣám-* „žemė“¹⁷.

Panašios mįslės žinomos ir lietuviams (užrašytos pradedant XVIII a.): *Pati plati, pats dar platesnis, sūnus sukčius, duktė akla* = *žeme, dangus, vėjas, naktis* (LbSLT, 413; GrLLM, 13: Nr. 40; LTs V, 455: Nr. 5426; LpMS, 197). Čia ne tik žemė plati, bet žemė ir dangus abu platūs (kaip kad, beje, buvo ir kai kuriuose „Rigvedos“ posmuose¹⁸). Dar: *Aš pats, pati plati, sūnus greitas, duktė akla* = *dangus, žeme, vėjas, naktis* (LpMS, 159). Čia mes turime tą pačią formulę *plati žemė* su tais pat ką tik nurodytais etimologiniais ryšiais. Iš artimų pavyzdžių dar galima būtų pridurti užkalbėjimą nuo gyvatės, 1941 m. užrašytą Salako apylinkėse, Zarasų r.: *Dungaus aukštybe, svieta platybe, tava piktybe, tfu, tfu, tfu!* (VtLUG, 220: Nr. 288). Formulė perėjo ir į autorinę literatūrą, plg. Maironį: *O, žemė – plati...* (Maironis 1988, 141).

Taigi, viena vertus, baltų tradicijoje turime formulę *plati žemė*, kuri mįslėse kone virsta eliptišku žemės pavadinimu *plati*; antra vertus, senovės indų tradicijoje turime žemės pavadinimą *prth(i)vī*, kuris yra kilęs iš būdvardžio ir tebevertojamas kaip būdvardis reikšme „plati“, atitinkantis lietuviškąjį *plati*, ir su daiktavardžiu *kṣám-* „žemė“ sudaro formulę *kṣám-* & *prth(i)vī*, kuo tiksliausiai prilygstančią baltiškajai. Prisiminkime jau minėtus pavyzdžius I.67.5: *kṣám...* *prthivīm* „žemė... plačią“; I.102.2 bei III.8.8: *dyāvākṣāmā prthivī* „dangus-žemė plati“, arba „dangus-žemė, (žemės) platybė“; VI.51.11: *prthivī kṣāma* „plačią žemę“ (be to, formulės prasmė išlieka ir tais atvejais, kai žemės „platumą“ žymi kitos šaknies būdvardis, kaip kad VI.17.7: *kṣám...* *urvīm* „žemė... plačią“, arba kai kitas daiktavardis žymi žemę, kaip kad V.85.4: *bhūmim prthivīm* „žemę plačią“, ir pan.).

Ši formulė, beje, žinoma ir senovės Irano arijų tradicijoje (kurioje žemės pavadinimas jau ir skamba panašiau į baltiškąjį) – tai „Avestos“ (vns. gal.) *zam pərəpwīm* „žemę plačią“, dar plg. *pərəpwe...* *zamō* (MrhKEWA II, 334; MrhEWA II, 162).

Negana to, baltų tradicijoje irgi išliko ne tik statinis „plačios žemės“ vaizdinys bei jį išreiškianti minėta kalbinė formulė, bet ir dinaminio žemės plėtimosi ar išplėtimo vaizdinys, vėlgi nusakomas tos pat ide. šaknies **plēt-* veiksmazodžiu, kaip ir s. indų veiksmazodis *prath-*. Tai veiksmazodis lie. *plėsti* (*pličia*, *plėtė*) arba *plėstis* (*pličiasi*, *plėtėsi*) ir la. *plest* (*plešu*, *plėtu*) „plėsti“ arba *plesties* (paprastai III a. *plešas*, *plētās*) „plėstis“.

Dėl to kreipsimės į visame pasaulyje žinomas kosmogonines sakmes apie „nėrovą“. Mums rūpimos sakmės sužetas toks: pradžioje nebuvo nieko, tiktai vanduo. Vandens paviršiumi ėjo arba valtele plaukė Dievas su Velniu. Dievas liepia Velniui nerti į gelmę ir atnešti iš dugno žemės. Toliau sužetas rutuliojasi skirtingai. Pirmajai iš mus dominančių sužeto atmainų atstovauja, pavyzdžiui, ir štai toks latviškas sakmės variantas:

Sākumā ūdens vien bijis. Velns toreiz bijis Dieva labākais kalps. Reiz Dievs saka Velnam, lai no jūras dibena izgrābj zemes un iznes. Velns vienu sauju ieber mutē, otru uznes Dievam. Dievs izsēj z e m i, teikdams: «Lai aug un p l e š a s, un lai zāle aug uz tās!» Tā aug kalni un lejas. Velnam mutē arī sāk augt zeme. Velns nevar izturēt, izspļauj, un tā ceļas purvi (AnLTT, 140).

„Pradžioje buvo vien vanduo. Velnias tuomet buvo geriausias Dievo tarnas. Sykį Dievas pasakė Velniui, kad iš jūros dugno išgriebtų ir atneštų žemės. Velnias vieną saują susibėrė į burną, o kitą atnešė Dievui. Dievas pasėjo žemę ir tarė: 'Lai auga ir plečiasi, ir lai ant jos auga žolė!' Taip atsirado kalnai ir slėniai. Velnio burnoje žemė irgi ėmė augti. Velnias nebegalėjo išverti, spjovė, ir taip atsirado pelkės“.

Atkreipkime dėmesį į santykį *zeme* „žemė“ & *plešas* „plečiasi“.

Žinoma šio tipo sakmių ir rusų tradicijoje, pavyzdžiui:

Когда Сатана достал по повелению Бога землю со дна моря, то отдал ее Богу не всю, немного он припрятал за щекой. Когда же Бог повелел земле, брошенной им на поверхность моря, расти, стала расти и земля за щекой у Сатаны. Тот принялся ее выплевывать, и из плевков получились горы, болота и другие бесплодные места (Левкиевская 2002, 82).

„Kai Velnias, palieptas Dievo, atnešė iš jūros dugno žemės, tai atidavė ją Dievui ne visą: šiek tiek nuslėpė už žando. Kai Dievas, sviedęs žemę ant jūros paviršiaus, liepė jai augti, augti ėmė ir žemė už Velnio žando. Tasai ėmė ją spjaudyti, o iš spjaudalų atsirado kalnai, balos bei kitos niekam tikusios vietos“.

Tačiau kalbinė formulė čia nebegalėjo išlikti, nes neišliko tos pat šaknies plėtimą(si) žymintis veiksmažodis.

Kitoje sužeto šakoje Velnias neria, bet nė saujos žemės jam atnešti nepavyksta, o tik tiek, kiek lieka panagėse. Šis tipas irgi žinomas visame pasaulyje, štai Šiaurės Amerikos indėnų siju (*sioux*) pavyzdyje Kūrėjui dumblo iš vandenių dugno panagėse parnešė vėžlys, ir tada Kūrėjas „dainuodamas paminkė dumblą rankose ir patiesė jį ant vandens, kad turėtų sau bent lopinėlių sausos žemės“; o paskui, paėmęs porą erelio plunksnų, „pamojavo jomis virš šio savo žemės plotelio ir liepė jam p l e š t i s, kol jis užklojo viską. Netrukus visur vietoj vandens jau buvo žemė“ (AIML, 498)¹⁹.

Rusiškajame sakmės variante, žemės nuo dugno panagėse atneša jau sukrikščionintas Velnias (Šėtonas):

Взял Бог эту землю, посыпал по воде, и на ней образовался небольшой пригорок с травой и деревьями. Бог, утомившийся от работы, лег и заснул, а Сатану взяла досада, что он не такой всемогущий, поэтому решил он Бога утопить. Взял Сатана Бога на руки, чтобы бросить в воду, и видит, что земля перед ним приросла на десять шагов. Он побежал к воде, чтобы утопить Бога, но по мере того, как он бежал, земля все прирастала и прирастала, и Сатана никак не мог добежать до воды... Вот почему на свете так много земли – ее «набегал» Сатана, когда хотел уничтожить Бога... (Левкиевская 2002, 80).

„Paėmė Dievas šitą žemę, pabėrė ant vandens, ir paviršiuje atsirado nedidelis kaurėlis su žole ir medžiais. Pavargęs nuo darbo, Dievas atsigulė ir užmigo, o Velnią suėmė apmaudas, kad jis ne toks visagalis, todėl jis nusprendė Dievą paskandinti. Paėmė Velnias Dievą ant rankų ir norėjo numesti į vandenį, bet pamatė, kad žemės priešais jį priaugo per dešimt žingsnių. Jis bėgte leidosi prie vandens, norėdamas paskandinti Dievą, bet kad ir kaip bėgo, žemė vis augo ir augo, ir Velnias niekaip negalėjo pribėgti prie vandens... Štai kodėl pasaulyje tiek daug žemės – Velnias jos tiek ‘pribėgiojo’, norėdamas Dievą nugalabyti...“.

Aktualiausiame mums lietuviškajame sakmės variante, užrašytame 1957 m. Pikčiūnuose, Utenos r.,

Dievas iškrapštė Velnio panages, sulipdė iš tų trupinėlių grumstelį ir, padaręs mažą salelytę, padėjo ją ant vandens. Prie jos prisilyrė su laiveliai. Dievas išlipo ant salelės, atsigulė ir užmigo. O Velnias miegoti negali. Kaip čia nusikračius tuo Dievu, – vis galvojo jįsai. Tada jau vienas liktų viešpačiu pasaulyje. Ir nutarė Dievą prigirdyti. Nutvėręs jį miegantį, ėmė tempti prie kranto už kojų. Bet krantas vis tolyn ir tolyn slenka. Tada Velnias ėmė tempti priešingon pusėn į kitą krantą. Bet ir tasai tolo ir p l ė t ė s i. Taip Velnias tąsė miegantį Dievą už kojų po salą ir pagaliau pastebėjo, kad sala jau nebe sala, o be galo be krašto didelis ž e m ė s p l o t a s²⁰.

Taigi sala, atsiradusi iš atneštos nuo pirmykščio vandenyno dugno žemės, tol plėtėsi, kol pavirto ištisu žemės plotu. Kadangi lietuvių daiktavardis plōtas yra tiesioginis veiksmazodžio plēsti (plēčia, plētė) rezultatyvas, vienašaknis su būdvardžiu plātūs²¹, tai posakis žemės plotas yra ne kas kita kaip tos pat apibendrintos formulės žemė & plečiasi / plati atmaina.

„Rigvedoje“ šia prasme plg. minėtus posmus VI.17.7, kur Indra p a p r ā t h a k š ā m... ūrvīm „iš pl ė t ė ž e m ė... plačiau“, ir ypač VIII.94.9, kur apie Marutus sakoma: ā yé víśvā p ā r t h i v ā n i p a p r ā t h a n „(jūs,) kurie visus ž e m ė s p l o t u s i š p l ė t ė t ė“. Kaip jau sakyta, daiktavardis pā r t h i v a n, pastarajame pavyzdyje (būdingai) pavartotas daugiskaita, yra p r t h i v ī vedinys ir kaip tik reiškia maždaug „žemės plotas“, atitinkamai dgs. „žemės plotai“.

Vadinasi, tiek senovės arijų (indų bei iranėnų), tiek baltų (lietuvių bei latvių) tradicijose aptinkame ir statišką „plačios žemės“ vaizdinį, abiejose tradicijose išreikštą tiksliais tarpusavio etimologiniais atitikmenimis, ir **dinaminį besiplečiančios ar plečiamos žemės vaizdinį**, vėlgį išreikštą etimologiškai sutampančiais veiksmoždziais:

baltų tradicijoje: lie. *žemė*, la. *zeme* & lie. *plet-/plēt-*, la. *plet-/plēt-* / lie. *plati*, la. *plata* / lie. *plotas*;

senovės arijų tradicijoje: vedų *kṣám-* „žemė“ & *prath-* „plėsti(is)“ / *pr̥th(i)ṽ* „plati“ > *pr̥th(i)ṽ* „žemė“ / *pārthivan* „žemės plotas“; avestos *zəm pər̥p̥wīm* „žemę plačią“ ir kt.

Be to, „Rigvedoje“, kaip matėme, žemę plečia visų pirma griausmavaldis Indra, pagarsėjęs pergalemis prieš savo priešininką Vritrą arba Valą, tuo tarpu pateiktose baltų kosmogoninėse sakmėse lietuvių *Dievas* / latvių *Dievs*, irgi glaudžiai susijęs (kitąsyk net tapatinamas) su griausmavaldžiu Perkūnu / Perkuonu, yra priešpriešinamas būdingam pastarojo priešininkui, vardu lie. *Velnias* / la. *Velns*. Savo ruožtu vedų *vala-* (o gal ir *v̥tra-*, priklausomai nuo vedų *-r-* interpretacijos), etimologiškai sutinka su la. *velns*, lie. *velinas*, *velnias*. Be to, kaip jau galėjome pastebėti, „Rigvedoje“ kitąsyk žemę išplečia Varuna (plg. minėtą VII.86.1 ir kt.) – irgi tikėtinas lietuvių Velino atitikmuo.

Iš visko, kas pasakyta, darosi neabejotinas kažkoks pirminis mitinis motyvas apie „plečiamą(si) / plačią žemę“, bendras tiek senovės arijų, tiek baltų tradicijoms (ir, galimas daiktas, patenkantis į „pagrindinio mito“ siužetų lauką). Negana to, arijų ir baltų tradicijų duomenys leidžia rekonstruoti indoeuropietišką formulę **ǵhdhem-* / **ǵhdhom-* „žemė“ & **plēt-* / **plōt-* / **plət-* „plėsti(is); platus“, įkūnijančią šį pirminį mitinį motyvą kalbos lygmeny²².

Ši kalbinė formulė, aiškiai atpažįstama tiek senovės indų „Rigvedoje“, tiek lietuvių ir latvių mįslėse bei kosmogoninėse sakmėse, savo ruožtu yra stiprus argumentas už pastarųjų archajiškumą, verčiantis artimų (pirmiausia slavų) tradicijų semantinius – bet ne formalius! – atitikmenis laikyti antrinėmis, daugiau nutolusiomis nuo indoeuropietiškojo provaizdžio to pat vaizdinio išraiškomis.

Nuorodos

¹ Aufrecht I, 142, 410, 437; plg. Ригведа 1989, 193; Ригведа 1995, 110, 143 (čia pateikiami lietuviški vertimai ne visuomet sutampa su T. Jelizarenkovos rusiškaisiais).

² Dėl jų santykio, gramatinių ypatybių, kilmės bei kt. čia ir toliau žr.: MrhKEWA II, 334; MrhEWA II, 161–162.

³ Aufrecht I, 57–58, 86, 227, 391, 444; II, 357; Ригведа 1989, 85, 123 (602), 299 (694); Ригведа 1995, 86, 152; Ригведа 1999, 197.

⁴ Plačiau žr.: Grassmann 1872, 855–857; Monier-Williams 1899, 646; VINS II, 16–17; Dowson 2000, 252–253; Dallapiccola 2002, 157; Jones, James 2007, 335; taip pat jau nurodytus MrhKEWA II, 334; MrhEWA II, 161–162 ir kt.

⁵ Aufrecht I, 120, 322, 435; plg. Ригведа 1989, 166, 418; Ригведа 1995, 142.

⁶ Aufrecht II, 31–32; plg. Ригведа 1995, 216.

- ⁷ Aufrecht I, 52, 323–324; II, 392; plg. Rigveda 1989, 77, 420; Rigveda 1999, 240.
- ⁸ Aufrecht I, 459; plg. Rigveda 1995, 172.
- ⁹ Aufrecht I, 87, 189, 460; II, 189, 352, 373; plg. Rigveda 1989, 124, 253; Rigveda 1995, 173, 425; Rigveda 1999, 192, 217. Dėl vedų *ṛténa* X.62.3 vertimo „ritimais“ žr.: Razauskas 2006, 220–275.
- ¹⁰ Aufrecht I, 392–393; Aufrecht II, 194; plg. Rigveda 1995, 89, 433.
- ¹¹ Aufrecht I, 53, 61; II, 64, 85; plg. Rigveda 1989, 79, 90; Rigveda 1995, 257, 283. Apskritai kalbamuoju klausimu trumpai žr.: Топоров 2001, 167–168.
- ¹² Negana to, gr. εὐρύς „platus“ yra tikslus minėto vedų būdvardžio *urú-s* „platus“, mot. g. *urví* „plati“ atitikmuo, žr.: Frisk I, 592–593; MrhKEWA I, 110; MrhEWA I, 241–242; abu remiasi ta pat ide. prolyte **Ūrus* „platus, erdvus“ (PkIEW, 1165).
- ¹³ Žr.: PkIEW, 806–807, 833–834; taip pat MrhKEWA II, 333, 334, 362–363; MrhEWA II, 163, 178 ir kt.
- ¹⁴ Mums šiuo atveju svarbus pats žemės ryšys su platumu, o ne dirbtinokas minklės atsakymas: *Если б (до неба) высоко – то там бы гремело, а здесь бы не слышать было; если б широко – то солнышко в семичасовой день не обошло бы кругом; а умер отец и дед, так их и нет* „Jei būtų (ligi dangaus) aukštai – tai ten griaustų, o čia nesigirdėtų; jei būtų platu – tai saulė per septynias valandas dienos apeitų ratu; o kai tėvas ir senelis numiršta, tai jų ir nebėra“ (ten pat).
- ¹⁵ „Rigvedoje“, beje, greta plačios žemės – dangus irgi būdingai aukštas, kaip kad (iš dalies) jau minėtuose posmuose II.15.2, kur Indra *dyām astabhāyad bṛhāntam... sá dhārayad pṛthivīm papráthaca*, „dangų parėmė aukštąjį... jis suturėjo žemę ir išplėtė...“; IV.54.4: *pṛthivyā vārimann... vārsman divāé* „žemės platybei, dangaus aukštybei“; VI.47.4, kur Indra *varimāṇam pṛthivyā varṣmāṇaṁ divó ákṛṇod* „platybę žemės, aukštybę dangaus sukūrė“ ir kt. (nuorodas žr. aukščiau).
- ¹⁶ Neatitikimas tarp ukr. vyr. g. *син* „sūnus“ ir mot. g. *вода* „vandu“ leistų spėti mįslę esant skolintą, galbūt iš baltų, nors čia vandens vietoje paprastai eina vėjas, žr. toliau.
- ¹⁷ Žr.: FrLEW, atitinkamai 606–607, 617 ir 1299; SmSEJL, 468, 473 ir 777–778; Karulis II, 60–61 ir 554; MrhKEWA II, 333, 334, 362–363 ir I, 288–289; MrhEWA II, 163, 178 ir I, 424–425; PkIEW, 833–834 ir 414–416; Frisk II, 553–554 dėl slavų žemės pavadinimo dar žr. Фасмер II, 93; Черных I, 323 ir kt.
- ¹⁸ Tik prisiminkime minėtus I.61.8: *dyāvāpṛthivī... urvī* „dangų-žemę... (abidvi) plati“; IV.56.3: *dyāvāpṛthivī... urvī* „dangų-žemę, (abidvi) plati“; X.93.1: *dyāvāpṛthivī bhūtam urvī* „dangau-žeme, būkit (abidvi) plati“; VI.70.1: *pṛthivī... dyāvāpṛthivī* „(abidvi) plati... dangus-žemė“; VI.70.4: *dyāvāpṛthivī... pṛthivī* „dangus-žemė... (abidvi) plati“.
- ¹⁹ Įdomu, kad žodis *plot*, atstojantis šį „plotelį“ angliškajame vertime, per viduramžių lotynų kalbą yra atkeliavęs iš graikiškojo πλατύς „platus“ (Klein 2003, 567, 569), taigi galiausiai yra giminiškas lietuviškiesiems *platus* bei *plotas* – žr. toliau.
- ²⁰ VIKAZ, 18: Nr. 11; žr. Laurinkienė 1990, 45. Kituose variantuose išlieka vaizdiniai, bet keičiasi žodynas: žemė *didėja*, *didinasi* ir pan., žr. J. Balio užrašytus 1901 m. Bakšiuose, Alytaus r. (BIR III, 277: Nr. 11), ir Ramygalos apylinkėse, Panevėžio r., prieš 1928 m. (TŽ V, 636: Nr. 14; ElsDS, 7: Nr. 1; LTs IV, 423: Nr. 329). Panašios sakinės apie augančią, plečiančiąsi žemę, be rusų, žinomos baltarusiams, ukrainiečiams, pietų slavams ir plačiau Balkanuose, žr.: Афанасьев II, 234; НБ, 113; СД II, 315; Цивьян 1999, 27.
- ²¹ FrLEW, 629; SmSEJL, 468; apie veiksmo rezultato priesagą *-as* žr.: Skardžius 1996, 26–31; Ambrazas 1993, 104–105.
- ²² Pažaišti verčiant formulę į madingą nūn laringalinę sistemą lieka kalbininkams.

Literatūra

AIML = *American Indian Myths and Tales*, selected and edited by Richard Erdoes and Alfonso Ortiz. New York: Pantheon Books, 1984.

- Ambrasas 1993 = S. Ambrasas. *Daiktavardžių darybos raida: Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vėdiniai*. Vilnius, 1993.
- AnLTM = *Latviešu tautas mīklas. Izlase*, sastādījusi A. Ancelāne. Rīgā, 1954.
- AnLTT = *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas. Izlase*, sastādītāja Alma Ancelāne. Rīga, 1991.
- Aufrecht I–II = Th. Aufrecht. *Die Hymen des Rigveda*, I–II. Berlin, 1955.
- Dallapiccola 2002 = A. L. Dallapiccola. *Dictionary of Hindu Lore and Legend*. London: Thames & Hudson, 2002.
- Dowson 2000 = J. Dowson. *Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History and Literature*. New Delhi: D. K. Printworld, 2000.
- Frisk I–II = H. Frisk. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg, 1960–1970.
- FrLEW = E. Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, Göttingen, 1962–1965.
- Grassmann 1872 = H. Grassmann. *Wörterbuch zum Rig-Veda*. Delhi, 1999 (1872¹).
- Jones, James 2007 = C. A. Jones, J. D. Ryan. *Encyclopedia of Hinduism*. New York: Facts of File, 2007.
- Karulis II = K. Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, II. Rīga, 1992.
- Klein 2003 = E. Klein. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam etc., 2003.
- GrLLM = *Menu mīslę keturgyslę: Lietuvių liaudies mīslės*, paruošė K. Grigas. Vilnius, 1970.
- Laurinkienė 1990 = N. Laurinkienė. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*. Vilnius, 1990.
- LbSLT = *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priešodžiai, patarlės, mīslės*, paruošė Jurgis Lebedys. Vilnius, 1956.
- LpMS = *Mīslių skrynelė: 3000 lietuvių mīslių ir minklių*, sudarytojas Stasys Lipskis. Vilnius, 2002.
- LTs V = *Lietuvių tautosaka, V: Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*, paruošė K. Grigas. Vilnius, 1968.
- Maironis 1988 = Maironis. *Lyrika*. Vilnius, 1988.
- Monier-Williams 1899 = M. Monier-Williams. *A Sanskrit-English Dictionary*, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages by Sir. Monier Monier-Williams; new edition, greatly enlarged and improved with the collaboration of professor E. Leumann, professor C. Cappeller, and other scholars. Oxford University Press, 1899; Delhi: Motilal Banarsidass, 1999.
- MrhEWA I–II = M. Mayrhofer. *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen* I–II. Heidelberg, 1992–1996.
- MrhKEWA I–II = M. Mayrhofer. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, I–II. Heidelberg, 1956–1963.
- PE = *Poetinė Eda*, iš senosios islandų kalbos vertė Aurelijus Vijūnas. Vilnius: Aidai, 2009.
- PkIEW = J. Pokorný. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern-München, 1959.
- Razauskas 2006 = D. Razauskas. *Ritimai – lietuviškas ritualo pavadinimas ir jo kilmė, Senovės baltų kultūra 7: Gamta ir religija*, Vilnius: Versus aureus, 2006.
- Skardžius 1996 = P. Skardžius. *Raštai*, I: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius, 1996 (1943).
- SmSEJL = W. Smoczyński. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno, 2007.
- VINS II = A. A. Macdonell, A. B. Keith. *Vedic Index of Names and Subjects*. Delhi, 1995 (1912¹).
- VKAŽ = *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės*, sudarė ir parengė Norbertas Vėlius. Vilnius, 1986.
- VtLUG = *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius, 2008.
- Афанасьев II = A. H. Афанасьев. *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, II. Москва, 1995.
- АФНРС III = *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в трех томах*, подготовка текста, предисловие и примечания В. Я. Проппа, III. Москва, 1958.

- Громов 2002 = Д. Громов. Восточнославянские дуалистические легенды о сотворении мира, *Мифы и магия индоевропейцев*. Москва, 2002.
- Даль II = В. Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, II. Москва, 1981.
- ДМНЗ = *Народні загадки*, упоряд, передмова М. К. Дмитренко. Київ, 2003.
- Иванов 1980 = Вяч. Вс. Иванов. Происхождение древнегреческих эпических формул и метрических схем текстов, *Структура текста*. Москва, 1980.
- Левкиевская 2002 = Е.Е. Левкиевская. *Мифы русского народа*. Москва, 2002.
- МтрЗ = *Загадки*, издание подготовила В. В. Митрофанова. Ленинград, 1968.
- НБ = «*Народная Библия*»: *Восточнославянские этимологические легенды*, составление и комментарии О. В. Беловой. Москва, 2004.
- Потапов 1991 = Л. П. Потапов. *Алтайский шаманизм*. Ленинград, 1991.
- Разаускас, Цивьян 2005 = Д. Разаускас, Т.В. Цивьян. Из мифологического bestiaria: *Еж в космогонических преданиях (балто-балканский ареал)*, *Балтийские перекрестки: Этнос, конфессия, миф, текст*. Санкт-Петербург: Наука, 2005.
- Ригведа 1989 = *Ригведа: Мандалы I–IV*, издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва, 1989.
- Ригведа 1995 = *Ригведа: Мандалы V–VIII*, издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва, 1995.
- Ригведа 1999 = *Ригведа: Мандалы IX–X*, издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва, 1999.
- СД II = *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, под общей редакцией Н. И. Толстого, II. Москва, 1999.
- Топоров 2001 = В.Н. Топоров. Др.-инд. *prathamá*:- К реконструкции одного из вариантов индоевропейской концепции «первого», *Grammaticvs: Studia linguistica Adolfo Erharto quinque et septuagenario oblata*. Masarykova universita v Brně, 2001.
- Топорова 1994 = Т.В. Топорова. *Семантическая структура древнегерманской модели мира*. Москва, 1994.
- Фасмер I–IV = М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*, перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, I–IV. Санкт-Петербург, 1996.
- ХДВЗ = И. Худяков. Великорусские загадки, *Этнографический сборник*, VI. Санктпетербург, 1864.
- Цивьян 1999 = Т. В. Цивьян. *Движение и путь в балканской модели мира: Исследования по структуре текста*. Москва, 1999.
- Черных I–II = П. Я. Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, I–II. Москва, 1999.